

8 GEEN EVENWICHT

‘Hartelijk welkom bij de Council on Foreign Relations.’

Het rumoer in de zaal verstomde. De spreker was Leslie Gelb, de voorzitter van de Council en voormalig columnist en redacteur van de ingezonden-brievenpagina van *The New York Times*. Hij stond naast een spreekgestoelte in de elegante balzaal van de Council, de wanden gelambriseerd met donker hout en opgesierd met olieverfportretten in zware, gouden lijsten. Aan de andere kant van de hoge ramen, die van de vloer tot aan het plafond reikten, viel de avond over Park Avenue in New York. Het had bijna de hele middag geregend, maar de storm had in kracht afgenomen en was overgedreven.

Het publiek dat naar Gelb keek, bestond uit honderdvijftig leden van New Yorks politieke, economische en beleidselite – academici, politici, president-directeuren en investeringsbankiers. En achter hen stond een batterij tv-camera’s die het hele tafereel met hun verlichting in een ijzige gloed onderdompelden.

Het was 1 mei 1997 en het evenement bestond uit een debat over de ‘Implicaties van een geglobaliseerde economie’ tussen twee van de bekendste economische commentatoren van de Verenigde Staten, George Soros en Paul Krugman. Eerder die dag had ik de staf van de Council zo ver gekregen een plek voor de hoofdattractie van die avond voor me te reserveren. Dit mocht ik niet missen, had iedereen me op het hart gedrukt.

Net een paar maanden terug had George Soros, de legendarische valutaspeculant die naar verluidt een miljard dollar had verdiend door *short* te gaan op het Britse pond, een licht ontvlambaar artikel onder de titel ‘The Capitalist Threat’ in de *Atlantic Monthly* gepubliceerd. Voortbordurend op de ideeën van G.W.F. Hegel, Karl Popper en Friedrich Hayek had hij opgeworpen dat een ongebreideld *laisser-faire*-kapitalisme niet alleen de fundamenteën van een democratische samenleving ondermijnt, maar ten slotte ook de succeschansen van het kapitalisme zelf.¹

Soros stelde in navolging van Hegel dat samenlevingen ten onder gaan door een ‘morbide intensivering van hun eigen eerste principes’. Onder invloed van economen en hun heersende economische theorie

hebben westerse samenlevingen het eerste principe, dat concurrerende markten altijd tot een efficiënte allocatie van middelen voeren – en dus naar evenwicht tenderen – tot een onaanvechtbaar axioma verheven. In werkelijkheid zijn markten echter fundamenteel instabiel en vaak ongemeen inefficiënt, omdat de objectieve economische realiteit verweven is met en beïnvloedt wordt door de subjectieve waarnemingen van kopers en verkopers. En dus zijn er, aldus Soros, ‘langere periodes waarin prijzen van hun theoretisch evenwicht [weg bewegen].’

Helaas ontkent de ideologie van het *laissez-faire*-kapitalisme de mogelijkheid van een dergelijke onevenwichtigheid en inefficiëntie, en ze biedt dan ook onophoudelijk weerstand tegen overheidsingrepen dat de situatie zou kunnen verbeteren. Kapitalistische samenlevingen zitten gevangen in hun eigen, naar zichzelf verwijzende en zichzelf bevestigende overtuigingen – een situatie die ze minder veerkrachtig en vatbaarder voor sociale ontwrichting maakt. De remedie, zo concludeerde Soros, is een open samenleving die gebaseerd is op de aanvaarding van de fundamentele feilbaarheid van de mens – een samenleving waarin aanspraken op waarheden nooit boven twijfel verheven zijn en waarin kernwaarden aan een constant debat onderworpen worden.

Het artikel veroorzaakte een heftige polemiek. Dit was ten slotte 1997, en de Amerikaanse economie maakte een van de langste periodes van hoogconjunctuur uit haar geschiedenis door. Wie dacht hij wel dat hij was, deze filosofische financier, deze afvallige kapitalist, die zich tegen het systeem gekeerd had dat hem zo rijkelijk had beloofd? Deze avond in de Council bood de New Yorkse ‘grachtengordel’ de kans daar achter te komen. Zou Paul Krugman, de toenmalige economieprofessor aan het Massachusetts Institute of Technology en wellicht de bekendste ‘linkse’ econoom van het land, het met hem eens zijn? Of zou hij Soros op zijn nummer zetten?

In zijn inleidende opmerkingen maakte Soros die avond twee snelle punten: hij erkende dat we in een geglobaliseerde economie leven en dat de mondiale integratie enorme voordelen heeft gebracht, onder meer vanwege de sterk toegenomen keuze- en gedachtevrijheid dankzij een onbelemmerde en grensoverschrijdende ideeënstroom. Maar toen kwam hij tot de kern van zijn betoog. ‘De geglobaliseerde economie heeft ook zo zijn schaduwzijden,’ sprak hij, waarbij hij zich opzettelijk van een understatement bediende. De baten zijn zeer ongelijk verdeeld en er bestaat een sterk asymmetrische machtsverhouding tussen kapitaal en arbeid en tussen de centra van de geglobaliseerde economie (New York en Londen) en de buitengewesten.²

‘Er zijn winnaars en verliezers, zowel tussen landen onderling als tussen de verschillende belangengroepen binnen deze landen, en er zijn on-evenwichtigtheden in het systeem als geheel ingebouwd, die de huidige situatie hachelijk en wankel maken. Wat de situatie nog hachelijker maakt, is dat de tekortkomingen van het systeem niet op waarde worden geschat.

‘Die landen, die door de situatie nadelig beïnvloed worden,’ zo ging Soros verder, ‘hebben geen andere optie dan zich terug te trekken en protectionistisch te worden, en daarmee een wederzijdse vergelding over zich af te roepen die in een eventuele ontwrichting kan culmineren. En deze ontwrichting kan zich op de financiële markten voordoen, maar het is waarschijnlijker dat deze op een politieke of zelfs militaire wijze tot uiting komt.’

Toen was het Krugmans beurt en hij begon zijn weerwoord met de gevatheid waar hij om bekendstaat: ‘Uiteindelijk ben ik er niet zeker van in hoeverre we van mening verschillen, maar net als de personages uit Monty Python zal ik toch mijn best doen wat tweespalt te zaaien.’ Er schuilt ‘iets inhumans in de geglobaliseerde economie,’ zo gaf hij toe, ‘omdat iemands levensonderhoud afhankelijk kan zijn van de ‘grillen van mensen... die ergens aan de andere kant van de wereld wonen.’ Maar met een licht ironische toespeling op Winston Churchills opmerking over de democratie, merkte hij op dat het kapitalisme het slechtst denkbare economische systeem is – op alle andere systemen na. En heeft bijgedragen aan een verbijsterende vooruitgang van het menselijk welzijn. ‘De mensheid heeft het nog nooit zo goed gehad,’ zo zei hij. ‘Ik heb het nu over de meest basale levensbehoeftes, over de vraag of mensen genoeg te eten hebben, en feit is dat het kapitalisme zoals we dat nu in praktijk brengen erin slaagt de basale behoeftes van meer mensen dan ooit tevoren te bevredigen.’

Critici van het mondiale kapitalisme, zo klaagde Krugman, ‘staren zich blind op de miljoenen mensen die door de wisselende conjuncturele getijdenstromen getroffen worden, en daar zijn er heel wat van, zij het niet zoveel als sommige critici menen, maar ze vergeten de honderden miljoenen mensen voor wie de gemondialiseerde economie het verschil betekent tussen gewone armoede en totale wanhoop.’ Vervolgens bagatelliseerde Krugman – in bewoordingen waar hij gezien de aanstormende gebeurtenissen later wellicht spijt van heeft gekregen – de gevaren van de mondiale economische instabiliteit. ‘Er zitten constant instabiele zeepbelletjes in de markten, op dezelfde manier dat bijvoorbeeld ook het weer constant verandert. Maar dat betekent nog niet dat het onderliggende systeem fundamenteel instabiel of onvoorspelbaar is. ...Een beetje instabiliteit is de prijs die je voor een marktsysteem betaalt.’

Het debat ging met onderbrekingen vanuit het publiek nog meer dan een uur door. Nadat het applaus was weggestorven en de mensen opstonden om weg te gaan, peilde ik de meningen. Iedereen die ik het vroeg, vond dat Krugman gewonnen had. Toch had ik zelf een heel andere indruk opgedaan. Krugman had gewonnen, zeker, maar puur op technische gronden. Hij was trefzeker, grappig en goed geïnformeerd. Hij had alle feiten, argumenten en theorieën onder handbereik en paste ze met grote bekwaamheid toe. Soros maakte daarentegen vaak een wat verwarde indruk. Hij probeerde een intuïtie over te brengen en intuïties laten zich bijna per definitie niet verbaal overdragen. Terwijl ik naar hem luisterde, kreeg ik het gevoel dat zijn uitzonderlijke ervaringen met het moderne kapitalisme hem tot de overtuiging hadden gebracht dat er iets serieus mis is met de mondiale economie en dat deze ontwikkeling zowel voor afzonderlijke burgers als voor samenlevingen als geheel een bedreiging vormen.

Nauwelijks twee maanden later zou Thailand in juli 1997 haar munt devalueren, wat de opmaat voor een financiële crisis vormde die in Oost-Azië het ene land na het andere economisch lamlegde en die vervolgens op de mondiale economie oversloeg. De crisis bereikte haar hoogtepunt in september 1998 toen Rusland een moratorium op de afbetaling van haar staatsschuld afkondigde – een de facto bankroet. Investeerders en speculanten waren verbijsterd: ze dachten dat landen van de omvang en het belang als Rusland onmogelijk in gebreke van betaling zouden kunnen blijven, en ze namen hun toevlucht tot de vermeende veiligheid van Amerikaanse schatkistpapier. Toen de waarde van deze waardepapieren vervolgens steeg, raakte het in New York gevestigde hedgefonds Long-Term Capital Management in het nauw als gevolg van een reeks verkeerd uitgekakte gokken op valuta-, aandelen-, obligatie- en rentestandschommelingen. Al snel deed het gerucht de ronde dat het fonds op omvallen stond, en dus waren Amerikaanse functionarissen er razendsnel bij om de zaak te onderzoeken. Tot hun ontzetting kamen ze er snel achter dat de speculaties door het fonds de solvabiliteit van een hele verzameling grote handels- en investeringsbanken in gevaar bracht. Een bankroet zou overal ter wereld financiële paniek veroorzaken en liquiditeit uit de financiële markten wegzuigen. Op 23 september, slechts een paar uur voordat het fonds zou springen, slaagde de New Yorkse Federal Reserve erin een consortium van banken en effectenhandelaren met de nodige dwang over te halen het fonds over te nemen.³

Deze crisis had uiteindelijk wel iets meer om het lijf dan Krugmans zeepbelletjes van instabiliteit. Volgens de economisch journalist Robert Samuelson vormde de financiële crisis van 1997-98 'de meest kritieke

bedreiging van de internationale economie sinds de jaren dertig.⁴ Zoals Soros al voorspelde, had het systeem zijn evenwicht verloren.

Op zoek naar de uitgang

In 2000 was de turbulentie tot bedaren gekomen en slaakten investeerders en economische beleidsmakers een zucht van verlichting. Tijdens deze jaren werden de ideeën van Soros op zijn best op gemengde reacties onthaald.⁵ Maar toch denk ik dat hij het op een aantal belangrijke punten bij het rechte eind had: hij legde de vinger op de extreme instabiliteit in de mondiale economie en de steeds breder wordende kloof tussen arm en rijk, en onderkende ze als kritieke gevaren. Gezamenlijk vormen deze gevaren de vijfde tektonische spanning die onze toekomst bedreigt, omdat ze levens kunnen ontwrichten en soms zelfs complete economieën te gronde richten. Ze kunnen ook mensen overal ter wereld tot rancune, frustratie en woede opzweepen, die landen – zowel rijke als arme – onder de juiste omstandigheden kunnen verscheuren en die de kwetsbare instituties en morele consensus die onze mondiale samenleving overeind houden uiteen kunnen rijten.

Eerst zal ik op de mondiale instabiliteit ingaan. De conventionele economische theorie gaat ervan uit dat kapitalistische economieën altijd naar hun evenwicht tenderen – net zoals een strandbal, om de analogie uit het vorige hoofdstuk nog even aan te halen, altijd naar de bodem van een duinpan rolt –, omdat aanpassingen in de prijzen van goederen en diensten vraag en aanbod altijd met elkaar in evenwicht zullen brengen. In werkelijkheid echter kan een kapitalistisch systeem, net als elk ander complex systeem, onevenwichtig en grillig gedrag vertonen.⁶ In plaats van een soepel functionerende en voorspelbare machine – een opwindklok bijvoorbeeld – kan het zich meer als het klimaat op aarde gedragen, met al zijn synergieën, terugkoppelingen, meervoudige evenwichten en drempel-effecten.⁷ Dat was wat er in Oost-Azië in de zomer van 1997 gebeurde, toen een zichzelf versterkende terugkoppeling van investeringen, winst, consumptie en meer consumptie van de ene op de andere dag naar een vicieuze cirkel kantelde van verliesgevend investeringen, omvallende banken en een instortende consumentenvraag.

De wereldeconomie bevond zich in de daaropvolgende jaren in kalmer vaarwater, maar er is weinig reden om aan te nemen dat ze nu opeens minder gevoelig is geworden voor niet-lineair gedrag. Feitelijk komen economische crises de afgelopen dertig jaar alleen maar vaker voor, vooral crises die tegelijkertijd zowel tot een scherpe devaluatie van

de munt van een land als tot het verlies van een groot deel van het bancaire kapitaal leiden.⁸ Volgens de Wereldbank maakte een verbijsterend aantal van 93 landen tussen de late jaren zeventig en 2000 een bancaire systeemcrisis door. 'Vergeleken met eerdere perioden waren deze crises zowel talrijker als kostbaarder,' merkte de bank op, 'en heeft de schade die ze aanrichten vooral in ontwikkelingslanden vaak een verwoestend effect.'⁹

Het debat tussen economen over waarom financiële crises optreden en waarom ze vaker optreden is vaak sterk polemisch.¹⁰ Ook zonder een volledige consensus onder de deskundigen hebben vele overheden en internationale financiële instellingen beleid geïmplementeerd, waarvan ze hopen dat het al te ernstige instabiliteit minder waarschijnlijk maakt. Enkele arme landen hebben naast monetair beleid dat inflatie moet inperken ook zwevende wisselkoersen ingevoerd. Tegelijkertijd hebben instellingen als het Internationaal Monetair Fonds (IMF) en de Wereldbank 'beste praktijk'-richtsnoeren voor de bancaire, beurs- en verzekeringsactiviteiten in arme landen ontwikkeld. Medewerkers van de Wereldbank publiceren regelmatig de wetgeving in arme landen op het gebied van ondernemingsbestuur, boekhouding, accountantsonderzoek en insolventie, en beoordelen deze vervolgens. Men gaat ervan uit dat betere informatie en regulering tot minder onzekerheid leidt, wat investeerders en speculanten kan helpen zich ervan te verzekeren dat hun beslissingen op de ware sterke en zwakke kanten van economieën gebaseerd zijn. Het internationale financiële systeem zal minder wispelturig zijn, zo luidt de redenering, als mensen niet meer onverhoeds door verrassingen overrompeld worden.

Uiteraard zijn dergelijke beleidsvoornemens nuttig, maar worden de dieperliggende oorzaken van financiële crises daarmee niet echt aangepakt. Een van deze oorzaken is de inherente kwetsbaarheid van het bancaire systeem. Elke bank zit in termen van tijd altijd opgescheept met een fundamentele wanverhouding tussen haar geldelijke verplichtingen en haar activa: waar klanten hun deposito's heel snel kunnen opnemen, zitten de leningen gewoonlijk voor langere periodes in investeringen vast.¹¹ En ook pakt het nieuwe beleid de risico's niet aan die samenhangen met de snel toenemende verbondenheid, snelheid en complexiteit van het internationale financiële systeem. Met de hedendaagse communicatietechnologieën zijn de aantallen en de nauwe koppelingen tussen transacties zo ver toegenomen en is hun snelheid binnen de geglobaliseerde markten zo hoog opgevoerd dat, zodra er een destabiliserende terugkoppeling optreedt – zoals een beurskrach of een run op een zwakke valuta –, een crisis zich al in een neerwaartse spiraal kan bevin-

den voordat de beleidsmakers kunnen ingrijpen. Dan kan deze crisis al zo ver uitwaaiëren dat links en rechts ook andere economieën getroffen worden. Weliswaar vonden grote financiële crises ook al voor de uitvinding van glasvezelkabels, het internet of zelfs de telegraaf plaats, maar de hedendaagse technologieën met hun instantcommunicatie wakkeren het risico wel heel sterk aan dat paniekgedrag verwoestende sporen door de wereldwijde financiële markten trekt.¹²

Stel je voor wat er gebeurt wanneer iemand in een volgepakt theater heel hard 'brand' roept.¹³ Gewoonlijk nemen we aan dat mensen in dergelijke situaties uit angst voor het eventuele vuur in paniek raken, maar psychologen zijn erachter gekomen dat deze angst op zich niet genoeg is. Grote drommen mensen die overtuigd zijn dat ze in groot gevaar verkeren, gedragen zich doorgaans juist heel ordelijk en verstandig – zoals we na de aanvallen van elf september bij de kalme evacuatie van zuid Manhattan hebben gezien.¹⁴ De paniek grijpt pas om zich heen wanneer de mensen in de menigte van twee dingen tegelijkertijd overtuigd zijn: dat ze in gevaar verkeren én dat ze met andere mensen in de menigte moeten wedijveren om te kunnen ontsnappen (in een theater vormen de uitgangen de knelpunten en kunnen steeds maar een paar mensen tegelijk ontsnappen). Eén van beide overtuigingen vormt op zich geen probleem, maar wanneer ze synergetisch samenvallen, probeert iedereen als eerste te ontsnappen en kunnen velen in de op hol geslagen menigte vertrap en doodgedrukt worden.¹⁵

Vandaag de dag heeft ons internationale financiële systeem veel weg van een enorme, veel te vol gepakte theaterzaal waarin elk moment brand kan uitbreken. De mensen in het theater – valutaspeculanten, bankiers en investeerders in alle soorten en maten – beheren biljoenen dollars aan liquide middelen. Dankzij de nieuwe communicatietechnologieën zingt elk teken van gevaar – zeg een zwakke plek in de economie van een zeker ontwikkelingsland – ogenblikkelijk door het hele publiek rond. Deze technologieën zorgen er tevens voor dat financiële transacties bliksemsnel plaatsvinden, zodat speculatief kapitaal met een muisklik van de ene economie of valuta naar de andere overgeheveld kan worden, en iedereen dus tegelijkertijd op de uitgangen van het financiële systeem af kan stormen. Maar alleen degenen die als eerste ontsnappen winnen, en speculanten en investeerders zijn allemaal als de dood met een waardeeloos aandeel in een geïmplodeerde economie of valuta te blijven zitten. De angst wordt vermenigvuldigd, het kuddegedrag neemt over en mensen hebben noch de tijd noch de armslag om een onafhankelijke koers uit te zetten.¹⁶ Een financiële paniek is een klassiek voorbeeld van een 'positieve terugkoppeling' met schadelijke resultaten: angst zet mensen

tot dingen aan – zoals zich uit investeringen terugtrekken – die iedereen nog banger maakt.

Dit is massapsychologie op anabole steroïden. Zelfs al is die brand er nooit geweest, dan nog kan paniek haar eigen rechtvaardiging genereren door een in de grond gezonde economie te verwoesten. Tegen de tijd dat de laatste investeerder of speculant het theater verlaten heeft, zal een economie die door een dergelijke stormloop getroffen is als een uitgebrand geraamte met een verwoeste valuta, omgevallen banken en geruïneerde industrie achterblijven. In een dergelijke situatie zal betere informatie over de fundamenten van een economie – het doel van vele hervormingen sinds de Oost-Aziatische valutacrisis – weinig uitrichten, omdat in paniek geraakte investeerders en speculanten hun eigen onheilspellende economische realiteit scheppen.¹⁷

Hierbij moet nog opmerkt worden dat de relatief *lage* verbondenheid en snelheid in één deel van Oost-Azië geholpen heeft om de verspreiding van de crisis van 1997-98 in te dammen. China was nog niet volledig in de kapitaalmarkten van de wereld geïntegreerd. Vooral omdat de Chinese munt, de renminbi, niet vrij inwisselbaar was, bleef de munt grotendeels afgeschermd van al het economische tumult in de omringende landen.¹⁸ ‘De relatieve ongevoeligheid van de reuzenstaat voor de valutacrisis,’ schreef een aanmerkelijk minder uitbundige Paul Krugman drie jaar na zijn debat met Soros, ‘was een van de weinige redenen waarom de Aziatische crisis niet in een complete nachtmerrie is ontwaard.’¹⁹ Ironisch genoeg hielp China’s beleid om haar economie van de mondiale kapitalistische druk af te schermen het moderne kapitalisme juist om zich tegen zichzelf te beschermen.

De meeste voorstanders van verdere mondiale economische integratie durven dit feit niet te onderkennen. En het speelde duidelijk ook niet in de overwegingen van de internetmiljonair mee toen hij tijdens de Asilomar-conferentie van mei 2001 – zoals ik in hoofdstuk vijf beschreef – stelde dat ‘hoe meer onderlinge verbondenheid er in onze wereld is, hoe beter het is.’ Die dag hadden we allemaal mazzel dat China slechts zo losjes met de wereldeconomie verbonden was; anders had het panel zich waarschijnlijk over de recente economische *meltdown* van de wereld mogen buigen.

Degenen onder ons die in Noord-Amerika en Europa wonen, zijn nogal ontvankelijk voor dergelijke ondoordachte uitspraken over de voordelen van verbondenheid, omdat onze economieën, ondanks de crises die in verafgelegen plekken als Oost-Azië en Latijns-Amerika hebben huisgehouden, op niveau zijn gebleven. Vanaf de Tweede Wereldoorlog hebben we maar zelden een zware prijs moeten betalen voor de mon-

diale economische instabiliteit. In plaats daarvan zijn 'de kosten in onevenredige mate door de armen gedragen', aldus Nobelprijswinnaar en voormalig topeconoom van de Wereldbank Joseph Stiglitz.²⁰ De meeste arme mensen en samenlevingen bevinden zich op grote afstand van ons en dus kunnen we ze makkelijk negeren – net zoals het makkelijk is de verafgelegen mensen te negeren die door de zwaarste milieuproblemen op aarde getroffen worden. Ook lijken onze economische elites en beleidsmakers weinig gedachten vuil te maken aan de consequenties van de instabiliteit voor de mens. Het enige dat voor hen echt telt, is dat toetgetakelde valuta gestabiliseerd en buitenlandse kapitaalverschaffers terugbetaald worden. 'Op Wall Street,' zo merkte Stiglitz op, 'is de crisis voorbij zodra de financiële variabelen weer de andere kant uit wijzen.'²¹

Maar voor de mensen die hun baan verloren of tot armoede zijn gedomd, ligt dat uiteraard heel anders. Voor hen is de crisis pas voorbij als ze een nieuwe baan hebben gevonden en hun economische situatie verbeterd naar het niveau van voor de crisis, als dat er al ooit van komt.

Neem Indonesië, qua inwonertal het op drie na grootste land ter wereld. Van de jaren zestig tot midden jaren negentig was het land een goudgerand succesverhaal van snelle economische ontwikkeling, met in dertig jaar tijd een vertienvoudiging van het inkomen per hoofd van de bevolking. Totdat de Oost-Aziatische valutacrisis langs raasde. Terwijl de Indonesische aandelenmarkt en de munt, de roepia, onder een spervuur van speculatieve aanvallen diep wegzakten, deed het IMF haar intrede met haar standaardpakket van maatregelen om de economie te stabiliseren en investeerders en speculanten gerust te stellen. Banken met een te grote schuldenlast werden gesloten, overheidsuitgaven zwaar gekort, de rentevoet stevig opgevoerd en een hele reeks aan bijzondere voordeeltjes voor de vrienden en familie van president Soeharto geschrapd.²²

Deze harde maatregelen waren in veel opzichten verstandig en hadden al veel eerder genomen moeten worden. Maar omdat ze precies op een moment werden ingevoerd dat de markten in paniek verkeerden, zogen ze alle koopkracht uit de economie weg en droegen ze alleen maar bij om een toch al kritieke economische situatie tot een totaal wanhopige crisis om te smeden. Indonesië duikelde rechtstreeks een depressie in, miljoenen capabele Indonesiërs verloren hun baan en ondervoeding nam hand over hand toe – in 2000 kon bijna de helft van de bevolking zich geen voldoende maal veroorloven. Ondertussen giste het in de hele archipel van opstanden, etnische en misdadige geweldplegingen en (wat later) van terroristische aanslagen. De Wereldbank omschreef de economische ommekeer in het land als 'de meest ingrijpende economische ineenstorting waar dan ook van de afgelopen vijftig jaar.'²³

Maar zou de economie daarna niet weer tot bloei komen? Zouden de burgers uiteindelijk niet Soeharto's autocratische bewind verdrijven? In mei 2006 stond Indonesië er inderdaad weer beter voor – zelfs wanneer je het schokeffect van de meedogenloze aardbeving en tsunami, die Sumatra in december 2004 zouden treffen, meeweegt. De nieuwe democratie had wortel geschoten en de beurswaarde was in drie jaar tijd verdrievoudigd. Maar de gevolgen van de crisis werkten negen jaar later nog steeds door. De roepia had zich tot slechts een kwart van haar voormalige waarde hersteld en de grote internationale investeerders waren hun aanvankelijke enthousiasme voor de Indonesische economie kwijtgeraakt.²⁴ Maar het belangrijkste van al was dat de werkloosheid en het gebrek aan werkgelegenheid een hoge vlucht hadden genomen. De bevolking in de actieve leeftijd nam jaarlijks met 2,5 miljoen mensen toe, maar de economie kon slechts de helft van hen van banen voorzien.²⁵ Een hoge medewerker van de Wereldbank waarschuwde dat het 'alarmerende' gebrek aan nieuwe banen de politieke stabiliteit bedreigde.²⁶

Zoals voor elk land opgaat dat door een zware economische schok getroffen is, zal ook Indonesië nooit helemaal over de verliezen heenkomen die tijdens de crisis geleden zijn. Het land is een kleine tien jaar van ontwikkeling misgelopen: pas in 2006 lag het inkomen per hoofd van de bevolking weer op het niveau van voor de crisis. 'Een economie die door een diepe recessie is heengegaan, mag na het inzetten van het herstel dan sneller groeien, maar zal de verloren tijd nooit meer goed kunnen maken,' aldus Stiglitz.²⁷

Inkomens kloof

'Het kapitalisme is inderdaad in diepste wezen instabiel,' schreef Bill Emmott, de erudiete voormalige eindredacteur van *The Economist*. Aangespoord door hebzucht en angst, opgezweept door een technisch geavanceerde globalisering, en vaak op het verkeerde been gezet door slecht economisch beleid 'slingert het kapitalisme wild tussen hoge toppen en diepe dalen heen en weer.'²⁸

Dit is op zich geen doorslaggevend argument tegen het moderne kapitalisme, omdat instabiliteit en een crisis nu en dan misschien niet meer is dan de prijs die we moeten betalen voor de enorme rijkdom die het systeem genereert. Maar critici wijzen echter ook op een bijkomend en wellicht ernstiger probleem: ja, het moderne kapitalisme is verbijssterend goed in het creëren van welvaart, maar de vruchten worden niet eerlijk verdeeld; het grootste deel eindigt in de handen van een kleine,

bevoorrechte minderheid. Tijdens het debat van de Council on Foreign Relations stelde George Soros niet enkel dat de hedendaagse versie van het geglobaliseerde kapitalisme instabiel is, maar ook dat het de economische kloof tussen de winnaars en de verliezers op aarde verbreedt. Had Soros gelijk?

Als het debat onder economen en andere experts over de oorzaken van de instabiliteit van het kapitalisme al polemisch is, dan is het debat over de rol van het kapitalisme bij de verbreding of versmalling van de inkomenskloof tussen de winnaars en de verliezers – of simpeler gesteld: tussen de rijken en de armen van de wereld – ronduit grof (zo zie je maar, zelfs economen kunnen grof zijn). Een hogere inzet zul je dan ook niet snel vinden. Hoe meer mensen doorkrijgen dat het hedendaagse geglobaliseerde kapitalisme de toch al rijken nog veel rijker maakt en tegelijkertijd een groot deel van de wereldbevolking achter zich laat, hoe lager zijn morele status als ordeningsprincipe voor de sociale en economische levens van mensen.²⁹ En elk sociaal systeem dat zijn morele autoriteit kwijtraakt – zijn ‘legitimiteit’ in de terminologie van sociale wetenschappers –, is een doelwit voor oproer.

Er zijn zoveel cijfers en bewijzen voorhanden dat het mogelijk is een hele reeks uiteenlopende posities in het debat in te nemen. Aanhangers van de hedendaagse globalisering richten zich op de razendsnel stijgende levensstandaarden in landen als Chili, Maleisië en Taiwan; in de bloeiende commerciële zones van China; en de technisch hooggeavanceerde steden van zuidelijk India. Sceptici wijzen daarentegen op de chronische economische crisis in Afrika en de stagnatie in het grootste deel van Latijns-Amerika.

Maar er zijn twee zaken die we met zekerheid kunnen zeggen: dat de verschillen qua inkomens en kansen nog nooit eerder in de geschiedenis zo groot zijn geweest, en dat deze verschillen op het eerste gezicht het bewijs vormen van een moreel failliet van een schier onmetelijke omvang. ‘In zekere zin heeft Karl Marx toch gelijk gekregen,’ schrijft Emmott: ‘De wereld is steeds meer verdeeld geraakt tussen een handvol rijken en heel veel armen.’³⁰

De statistieken zijn ronduit adembenemend. Volgens een recent rapport van de Wereldbank leven ongeveer 1,1 miljard mensen, oftewel een vijfde van de bevolking van de arme landen in de wereld, van minder dan wat je met een dollar per dag in de Verenigde Staten aan kunt schaffen. Zo’n 2,7 miljard mensen, oftewel ruim de helft van de bevolking van de ontwikkelingslanden, leven van minder dan twee dollar per dag.³¹ Volgens de Wereld Voedsel Organisatie van de Verenigde Naties moeten achthonderd miljoen mensen in arme landen met chronische

honger leven, een toename van een kleine twintig miljoen sinds de jaren negentig.³² En volgens UNICEF groeien een miljard kinderen – of bijna de helft van alle kinderen op aarde – met een ernstig gebrek aan voldoende voeding, schoon water, hygiëne, gezondheidszorg, onderdak, onderwijs en informatie op, en sterven elke dag vierduizend kinderen als gevolg van vervuild water en een gebrekkige hygiëne.³³

Aan de andere kant van het spectrum telde de wereld in 2006 793 miljardairs met een gezamenlijk vermogen van 2,6 biljoen dollar – het equivalent van twintig procent van het bruto binnenlands product van de Verenigde Staten. Tussen 2003 en 2006 nam het aantal miljardairs met zesenzestig procent toe en steeg hun totale netto vermogen met zesentachtig procent. Als ze dit totale vermogen in 2006 in zijn geheel zouden hebben geliquideerd, dan hadden ze de helft van de armste werknemers in de wereld – de 1,4 miljard arbeidskrachten die slechts een paar dollars per dag verdienen – bijna twee jaar lang in dienst kunnen nemen.³⁴ Sterker nog, de gemiddelde miljardair zou bijna twee miljoen van deze werknemers voor zich kunnen laten werken. Nooit eerder konden zo weinigen over de arbeid van zo velen beschikken.

Wordt de ongelijkheid groter? Ja, waarschijnlijk wel, al heeft het verhaal nog wat onverwachte haken en ogen. De orthodoxe economische theorie stelt dat rijke en arme landen uiteindelijk op een soortgelijk inkomensniveau (BBP – Bruto Binnenlands Product – per hoofd van de bevolking) uit moeten komen, omdat de investeringen van rijke landen, waar kapitaal overvloedig voorhanden is maar de rendementen laag zijn, naar arme landen zouden moeten vloeien, waar kapitaal schaars is, maar het rendement veel hoger ligt. Als er inderdaad sprake is van convergentie, dan zou het BBP in arme landen sneller moeten stijgen dan in rijke. Maar in werkelijkheid stijgt het BBP er juist veel trager. En als we een eeuw of verder terugkijken, zien we dat deze kloof in de ongelijke ontwikkeling tussen het gemiddelde inkomen in arme landen en rijke alleen maar breder is geworden. Deze ongelijkheid lijkt, zo stelde de voormalige onderdirecteur van het IMF, Stanley Fischer, ‘al zeker vierhonderd jaar toe te nemen’.³⁵

Tot de jaren negentig konden beweringen als die van Fischer echter niet met harde bewijzen gestaafd worden, omdat economen niet over betrouwbare historische gegevens beschikten over inkomens van mensen, vooral van die in arme landen. Maar toen loste de Wereldbankeconoom Lant Pritchett het probleem op door enkele acceptabele vooronderstellingen over de ondergrenzen van inkomens in het verleden te formuleren. De uitkomsten van zijn in 1997 gepubliceerde, baanbrekende artikel waren verbijsterend en schokkend. De inkomensgroei in arme landen

was inderdaad ver bij die in rijke landen achtergebleven: waar in 1870 het gemiddelde inkomen in de rijkste landen ter wereld ongeveer negen keer hoger was dan dat van de armste, lag dit in 1990 vijfenveertig keer hoger. Pritchett concludeerde: 'de enorme omvang van de verandering van de absolute inkomens kloof tussen arm en rijk is verbijsterend.'³⁶

In tegenstelling tot wat de orthodoxe economie voorschrijft, lijkt het er echter op dat rijke landen onbeperkt relatief hoge groeicijfers kunnen vertonen, omdat ze over de geavanceerde technologie, knowhow, stabiele en capabele instituties en hoogopgeleide arbeidskrachten beschikken, waarin het overvloedig beschikbare kapitaal winstgevend geïnvesteerd kan worden. Ook bezitten ze de politieke en economische macht om ervoor te zorgen dat het mondiale economische systeem in hun voordeel werkt. Aan de andere kant blijven veel arme landen in armoede hangen, omdat ze door chronisch falende overheden en corruptie worden geplaagd, de beroepsbevolking slecht opgeleid en ondeskundig is en het internationale economische en handelssysteem in hun nadeel uitpakt. In reactie op deze verontrustende uitkomsten hebben sommige economen een 'dubbel pieks'-convergentietheorie ontwikkeld. Daarin poneren ze dat de gemiddelde inkomens in rijke landen op een hoog niveau samenkomen, terwijl de inkomens in arme landen op een lager niveau naar elkaar toe groeien.³⁷

Uiteraard zien de economen die de vooruitgang van de mensheid wat optimistischer inschatten de zaken heel anders. Sommigen stellen dat de door de Wereldbank gebruikte gegevens en methodologieën de armoede stelselmatig overschatten, wat inhoudt dat de gemiddelde inkomens in arme landen feitelijk een stuk hoger liggen dan de statistieken van de Wereldbank aangeven.³⁸ Anderen geven toe dat de ongelijkheid tussen arme en rijke landen tot aan de jaren zeventig is toegenomen, maar dat deze de afgelopen twintig, dertig jaar geslonken is, op het moment dat industrialisatie en globalisering de economische groei hebben opgestuwd, waardoor de inkomens in arme landen gestegen zijn.³⁹ Omdat deze inkomens omhoog zijn gegaan, is het aantal echt straatarme mensen scherp gedaald. Tussen 1990 en 2001 nam het aantal mensen dat van minder dan een dollar per dag moet rondkomen met grofweg 130 miljoen af en daalde het percentage van de bevolking van arme landen onder deze grens met zeven procent van achtentwintig naar eenentwintig. De cijfers voor Oost-Azië en het Pacifisch gebied zijn nog indrukwekkender: daar daalde het aantal mensen met minder dan een dollar per dag van 470 naar 270 miljoen, oftewel van dertig naar vijftien procent van de bevolking in de regio.⁴⁰ Gegeven het feit dat 200 jaar geleden ongeveer drievierde van de mensheid onder deze grens leefde, valt er

voor de voorstanders van een geglobaliseerd kapitalisme wel degelijk iets te vieren.⁴¹

Deze vooruitgang kan bijna geheel op het conto worden geschreven van de explosieve economische groei in de Chinese kuststeden en meer recentelijk in enkele regio's in India. In deze beide landen groeiden de inkomens twee tot vier keer sneller dan in rijke landen.⁴² Om deze reden maken sommige economen zich sterk dat in elke berekening van de wereldwijde inkomensongelijkheid het gewicht van de bevolkingsomvang van elk land moet worden meegewogen. Wanneer we het juiste gewicht toekennen aan het economische succes van India en China, zo stellen ze, dan zullen we zien dat de mondiale economische ongelijkheid inmiddels aan het afnemen is.⁴³

De afgelopen paar jaar heeft de Wereldbankeconoom Branko Milanovic dergelijke voor de bevolkingsomvang gecorrigeerde berekeningen tegen het licht gehouden. Hij komt tot de conclusie dat deze de economische ongelijkheid binnen landen praktisch allemaal ofwel negeren (door ervan uit te gaan dat iedereen binnen het betreffende land hetzelfde verdient) of uitsluitend indirect inschatten. Dus heeft Milanovic voor een radicaal andere aanpak gekozen: hij gebruikte de enorme databank van de Wereldbank met gegevens over de inkomsten en uitgaven per huishouden – een database die de economische handel en wandel van individuen en gezinnen van landen in kaart brengt die gezamenlijk 84 procent van de wereldbevolking uitmaken – om zo de ongelijkheid tussen de afzonderlijke mensen op de wereld te meten, in plaats van tussen landen onderling. Met andere woorden: hij beschouwt ieder mens als een lid van één enkele wereldbevolking, alsof alle nationale grenzen plots verdwenen zijn. Deze benadering laat zien dat de economische ongelijkheid tussen de rijke en de arme mensen op aarde tijdens de jaren tachtig en negentig op een min of meer constant – en extreem hoog – niveau is gebleven.⁴⁴ Uit Milanovic' onderzoek blijkt verder dat de breder wordende ongelijkheidskloof binnen China en India elke mogelijke afname van de mondiale ongelijkheid, die uit de algehele groei van deze landen voortspuit, weer geheel teniet doet.⁴⁵

Het smerige geheimpje van de ontwikkelingseconomie

Laten we eens van het hypothetische geval uitgaan dat de blijmoedige economen het bij het rechte eind hebben – dat het gemiddelde inkomen in arme landen nu inderdaad sneller stijgt dan in rijke en dat dit zich oneindig zal voortzetten. Dan blijkt verbazingwekkend genoeg ook dat

zelfs wanneer deze hogere groei de relatieve kloof tussen de gemiddelde inkomens in arme en rijke landen versmalt, de absolute kloof tussen deze inkomens nog heel lang breder zal worden.⁴⁶ Dat is het smerige geheimpje van de moderne ontwikkelingseconomie waar je verder zelden iemand over hoort. Was dat wel het geval, dan zou het karakter van het hele debat over de aard en de voors en tegens van het moderne kapitalisme en de globalisering een hele andere wending nemen.

Zie bijvoorbeeld de ramingen in de editie uit 2005 van de Global Economic Prospects van de Wereldbank. Dit jaarlijkse rapport wordt in brede kring als de definitieve analyse van de staat van de wereldeconomie gezien. Een grondige blik op de statistische tabellen leert dat het groeitempo van het gemiddelde inkomen in arme landen tijdens de jaren tachtig en negentig lager lag dan dat van rijke landen. Niks geen naar elkaar toe groeien. Enkel tijdens de eerste jaren van de nieuwe eeuw was er volgens het rapport sprake van dat inkomens in arme landen sneller stegen dan in rijke.⁴⁷ Niettemin voorspelt het rapport voor de tien jaar van 2006 tot en met 2015 een robuuste inkomensgroei van 3,5 procent in arme landen tegenover 2,4 procent in rijke landen.

Nu mag dit de indruk wekken van convergentie – van een naar elkaar toegroeien – omdat de gemiddelde inkomens in arme landen volgens de voorspellingen sneller zullen toenemen dan in rijke. Maar dat is niet het geval. In werkelijkheid zal de inkomenskloof tussen arm en rijk alleen maar breder worden: ook al neemt het gemiddelde inkomen in rijke landen langzamer toe, het groeicijfer wordt wel met een enorm veel bredere inkomensbasis vermenigvuldigd – 32.000 dollar per hoofd per jaar in rijke landen versus 1.500 dollar per jaar in arme landen. En dus neemt de absolute omvang van de kloof tussen de gemiddelde inkomens in rijke en arme landen nog steeds gestaag toe. En deze toename is geen kwestie van een paar jaar of een paar decennia, maar zal nog honderden jaren aanhouden.

En de kloof zal al heel snel verbijsterende vormen aannemen. In 2050, wanneer het gemiddelde inkomen in rijke landen tot ruim 91.000 dollar gestegen is, (uitgedrukt in dollars van 2006) zal het gemiddelde inkomen in arme landen slechts 7.000 dollar bedragen, een kloof van 84.000 dollar. In 2075, wat de kinderen van vandaag wellicht nog zullen meemaken, zal deze kloof tot een kleine 150.000 dollar zijn uitgegroeid, vijf keer meer dan de huidige. De gemiddelde inkomens in arme landen zullen pas in 2100 het niveau bereiken dat mensen in rijke landen nu ten deel valt. Maar tegen die tijd zullen mensen in rijke landen 300.000 dollar per jaar te besteden hebben en zal de kloof tussen rijke en arme landen acht keer groter zijn dan nu. De kloof zal zich tot 2256 – tot 250

jaar na nu – blijven verbreden. En het gemiddelde inkomen in arme landen zal de achterstand niet voor 2291 volledig weggewerkt hebben – bijna drie eeuwen na nu – wanneer het een verbijsterend niveau van 27,7 miljoen dollar per jaar bereikt.

Stel je een perverse wedren voor. De rijke landen zijn de sterke lopers die met een dubbel voordeel aan de startlijn staan: ze mogen veel eerder aan de race beginnen dan de anderen en de aanvangssnelheid waarmee ze rennen is evenredig aan hun afstand van de startlijn – met andere woorden: niet alleen mogen ze ver voorbij de startlijn beginnen, ook zijn ze in staat gesteld het eerste deel van de race veel harder te rennen. Arme landen gaan op veel kortere afstand van de startlijn van start. Ze mogen dan sneller accelereren (dat wil zeggen: ze hebben een hoger groeitempo), maar omdat ze zover achterliggen en hun aanvangssnelheid lager is, duurt het heel lang voordat ze hun tegenstander bijbenen.

Sommigen zouden kunnen tegenwerpen dat ik de kluit belazer door ervan uit te gaan dat rijke landen tot in het oneindige een inkomensgroei van 2,4 procent per hoofd kunnen vasthouden.⁴⁸ Maar zelfs in het buitengewoon onwaarschijnlijke geval dat de gemiddelde inkomensstijging in rijke landen slechts een procent per jaar bedraagt, terwijl de inkomens in arme landen wel voor eeuwig met 3,5 procent stijgen, zal de inkomenskloof zich tot 2080 blijven verbreden, en zullen de inkomens in arme landen pas in 2130 – vijf generaties na nu – op het niveau van rijke landen terechtkomen.⁴⁹ Waar het uiteindelijk op neerkomt is dit: niet alleen is de inkomenskloof tussen de rijken en de armen op aarde al heel lang gestaag breder geworden – een trend waar de afgelopen jaren niet echt verandering in is gekomen – maar hij zal de komende tientallen jaren en wellicht zelfs eeuwen alleen maar breder worden.

Een merkwaardige fixatie

Maar één cruciale vraag hebben we nog niet behandeld: zijn de twee problemen die Soros in zijn toespraak voor de Council opwierp – de economische instabiliteit en de groeiende kloof tussen arm en rijk – echt de schuld van de moderne versie van het geglobaliseerde kapitalisme?

Eén economische school is het daar absoluut niet mee eens. Die stelt juist dat we meer en een beter geglobaliseerd kapitalisme nodig hebben. Instabiliteit is het resultaat van gebrekkige informatie, inefficiënte markten en zwakke financiële instituties. De inkomenskloof ontstaat, omdat de markten in arme landen niet echt vrij zijn, of omdat invoerrechten en subsidies in rijke landen ervoor zorgen dat arme landen hun producten

niet voor een eerlijke prijs op de internationale markten kunnen verkopen. Ook zitten corruptie in arme landen en onvoldoende investeringen in de infrastructuur, gezondheidszorg en onderwijs precies die groei in de weg, die anders tot convergentie met rijke landen zou hebben geleid. Over het algemeen vertonen landen die sterk in de mondiale markten geïntegreerd zijn hogere groeicijfers, zo stellen deze commentatoren, omdat de globalisering hen dwingt de bittere pillen te slikken die nodig zijn om hun economieën aan de praat te krijgen, waarna ze vervolgens van een enorme instroom aan investeringen zullen profiteren.⁵⁰

In vele opzichten zijn deze argumenten correct: betere informatie, sterkere financiële instituties, minder corruptie en lagere subsidies dragen er allemaal toe bij dat de internationale economie beter werkt. Maar de onderliggende hypothese – dat we meer van het hedendaagse geglobaliseerde kapitalisme nodig hebben om instabiliteit te verminderen en de inkomens kloof te versmallen – botst frontaal met enkele ongemakkelijke realiteiten. Tijdens de periode 1970-2000 – precies de decennia waarin de globalisering in een stroomversnelling raakte en de vrije markten tot in elke uithoek van de planeet doordrongen – werden economische crises juist gangbaarder, bleef de inkomens kloof tussen rijk en arm onverminderd groot en nam de groei van het gemiddelde inkomen per persoon verrassend genoeg af.⁵¹ De economische globalisering kwam de rijke landen, die overal ter wereld goederen en diensten met een hoge toegevoegde waarde afzetten, inderdaad ten goede, net zoals het arme landen als China en India ten goede kwam die zich van goedkope arbeid in grootschalige, gestandaardiseerde productiefaciliteiten konden bedienen. Maar wie nauwelijks profiteerden, waren de landen in het middeninkomensegment, waaronder die in Latijns-Amerika die zich agressief op de privatisering van hun staatsindustrieën hadden gestort en die hun grenzen voor handel en investeerders hadden opengegooid.⁵² Ook zou een aantal van de snelst groeiende landen – waaronder opnieuw China en India, maar ook Maleisië en Chili – hun eigen economieën middels kapitaalcontroles en handelsbarrières juist actief beschermen.⁵³

Het moderne geglobaliseerde kapitalisme is dus geen remedie voor de problemen van instabiliteit en de inkomens kloof – die, gezamenlijk, de vijfde tektonische spanning vormen die het risico op een sociale ontwrichting versterken. Het hedendaagse kapitalisme kan deze problemen zelfs verergeren. Hoe? Zoals ze momenteel zijn ingericht, hebben onze samenlevingen en economieën een voortdurende economische groei nodig om hun sociale en economische stabiliteit te bewaren. Maar soms veroorzaakt het beleid om deze groei te bewerkstelligen juist meer economische instabiliteit en een bredere inkomens kloof.

Om dit verband beter te kunnen zien, moeten we allereerst de belangrijke rol van groei in onze moderne economieën in het juiste perspectief zien. In onze alledaagse gesprekken over economische aangelegenheden – in onze kranten en zakenbladen en in politieke discussies – zien we dat het belang van constante groei meestal als een vanzelfsprekend feit wordt voorgesteld. Dat groei goed is, is een onomstreden, bijna on-aantastbaar axioma. Je zou zelfs kunnen zeggen dat we collectief op het handhaven van groei gefixeerd zijn. Maar dit is een nogal merkwaardige fixatie, omdat de hogere inkomens, die de groei met zich meebrengt, voorbij een zeker punt – een punt dat de meesten van ons al lang geleden gepasseerd zijn – ons helemaal niet gelukkiger maken.

Uit de antwoorden op de vragen die psychologen mensen door de jaren heen voorgelegd hebben over hoe gelukkig ze zijn, blijkt dat mensen in rijke landen vandaag de dag gemiddeld genomen niet gelukkiger zijn dan tijdens de jaren zeventig of zelfs de jaren vijftig.⁵⁴ Tijdens de tussenliggende decennia zijn we veel rijker geworden. In de Verenigde Staten zou het persoonlijke inkomen (in dollars uit 1995) tussen 1957 en 1998 meer dan verdubbelen. Maar in deze periode nam het aantal mensen dat beweerde 'erg gelukkig' te zijn feitelijk zelfs een beetje af, aldus de Amerikaanse psycholoog David Myers: 'We zijn twee keer zo rijk, maar geen spat gelukkiger.'⁵⁵ En als we naar de situatie in landen rond de wereld kijken, zien we dat geluk slechts aan een inkomen tot tienduizend à dertienduizend dollar per jaar gerelateerd is, maar dat de correlatie voorbij deze drempel verdwijnt.⁵⁶

Als het om geluk gaat, genereert geld in de terminologie van de economen een afnemende meeropbrengst. Zodra onze materiële basisbehoefte bevredigd zijn, hebben we niet meer geld nodig om gelukkig te zijn, maar wel liefhebbende gezinnen, sociale relaties die ons echt vervullen, bezigheden die ons voldoening schenken en waar we in op kunnen gaan, waardevolle nieuwe ervaringen, het gevoel een doel in je leven te hebben en je beschermd te weten tegen catastrofale aantastingen van je inkomen en gezondheid.⁵⁷

Dus als een grotere materiële welvaart – boven een relatief bescheiden drempel – ons niet veel gelukkiger maakt, waarom werken diegenen onder ons in rijke landen, die het toch al zo goed hebben, dan zo hard om nog meer te verdienen? Psychologen en gedragseconomen hebben een hele reeks antwoorden op deze vraag bedacht.⁵⁸ Sommigen stellen dat we in een 'hedonistische tredmolen' gevangen zitten: onze verlangens gaan onze inkomens te boven, en naarmate onze inkomens toenemen, nemen onze verlangens in dezelfde mate toe. Anderen benadrukken dat ons geluk deels van onze relatieve sociale status afhankelijk is, omdat

mensen zich van nature met andere mensen vergelijken. We proberen allemaal met die van hiernaast te wedijveren. Maar als de maatstaf voor die vergelijking ons inkomen is, dan maakt een hoger inkomen alleen gelukkiger als het sneller stijgt dan dat van de burens. Maar omdat de buurtjes net zo hard werken als wij, krijgt niemand echt een voorsprong en wordt niemand er gelukkiger van. We zijn in wezen in een onwinbare inkomensrace met andere mensen verwickeld geraakt.⁵⁹

Deze theorieën mogen dan verklaren waarom de meesten van ons zo hard werken om economisch vooruit te komen en waarom al dat geploeter ons niet gelukkiger maakt, maar ze raken niet echt aan het diepere raadsel waar het hier in wezen om draait: waarom blijven onze politici, beleidsmakers, economen en commentatoren zo sterk op het behoud van groei gefixeerd, terwijl hogere inkomens ons niet gelukkiger maken?

Gecultiveerde ontevredenheid

Zoals ik het zie, luidt de beste verklaring als volgt: het is een wezenskenmerk van het kapitalisme dat het arbeid voortdurend overbodig maakt, wat de economische vraag kan uithollen die essentieel is voor het behoud van de groeikracht van het kapitalisme. De economische groei – die voor een goed deel door onze cultuur van consumentisme in stand wordt gehouden – absorbeert de overbodig geworden arbeid in nieuwe banen en industrieën. Dit proces zorgt er zowel voor dat de vraagzijde op niveau blijft en dat de overtollig geworden arbeidskrachten niet tot een boze en destabiliserende onderklasse uitgroeien.⁶⁰

In de meedogenloze concurrentie van een kapitalistische economie overleven bedrijven deels door hun kosten zo laag mogelijk te houden. Meestal doen ze dit door nieuwe technologieën te ontwikkelen of te kopen die hen helpen om de basis van hun productieproces – kapitaal, arbeid en middelen – efficiënter in te zetten. Een van de resultaten is doorgaans een hogere arbeidsproductiviteit: iedere arbeidskracht in een bedrijf dat bijvoorbeeld computers bouwt, zal gemiddeld genomen steeds meer computers per tijdseenheid in elkaar zetten. In de onafzienbare computerfabrieken van Dell in Austin, Texas, kostte het in 1999 twee arbeidskrachten veertien minuten om een computer te assembleren; eind 2004 kon één persoon hetzelfde werk in ongeveer vijf minuten doen – een verbijsterende productiviteitsstijging van 82 procent in krap vijf jaar tijd.⁶¹

De meeste economen stellen dat stijgende productiviteit zowel de motor is achter de gestaag toenemende welvaart van kapitalistische eco-

nomieën als van het, over langere termijn gemeten, almaar stijgende inkomen per hoofd van de bevolking.⁶² Onder gelijk blijvende omstandigheden maakt de hogere productiviteit computers goedkoper en voert het de totale computerproductie van een economie flink op. En naarmate computers goedkoper worden, kunnen consumenten er meer van aanschaffen of een kleiner deel van hun inkomen aan een nieuwe computer besteden. In het laatste geval houden ze geld over om aan andere zaken uit te geven, wat in feite een inkomensstijging betekent.

Maar een hogere arbeidsproductiviteit brengt ook sociale nadelen met zich mee. Wanneer computerbouwers technologieën introduceren die de efficiency van hun werknemers verbeteren, zullen ze niet automatisch al hun werknemers in dienst houden om simpelweg meer computers te bouwen. Om de winst te maximaliseren ontslaan ze soms arbeidskrachten. De volkswijsheid wil dat dit op termijn geen probleem vormt. Bedrijven zullen hun hogere winsten in nieuwe industrieën investeren – bijvoorbeeld in het ontwikkelen van computerspellen –, en de arbeidskrachten die hun baan in de computerindustrie zijn kwijtgeraakt, zullen in deze nieuwe industrieën werk vinden en weer een inkomen hebben om meer producten te kopen.⁶³ In deze redenering dienen technologische veranderingen een tweeledig doel: ze maken arbeid enerzijds overbodig, maar creëren anderzijds mogelijkheden voor nieuwe industrieën met nieuwe banen.⁶⁴

Er is het nodige bewijs dat deze volkswijsheid ondersteunt – goed beschouwd zo veel bewijs om de wijdverspreide overtuiging in stand te houden dat het kapitalisme een eeuwig groeiend materieel welbevinden genereert.⁶⁵ Maar deze volkswijsheid houdt tegelijkertijd ook te weinig rekening met een aantal cruciale problemen.

Op de eerste plaats gaat ze er plompverloren van uit dat mensen onlesbare materiële begeertes hebben – dat mensen, simpel gesteld, altijd meer spullen willen. Als deze veronderstelling juist is, dan zullen mensen die geld besparen omdat computers goedkoper zijn geworden dat eerder aan andere spullen uitgeven, dan dat ze het op de bank zetten of in een oude sok stoppen. Bedrijven kunnen er dan op vertrouwen dat ze hun extra output als gevolg van de hogere arbeidsproductiviteit op hun beurt weer zullen verkopen. Maar als deze veronderstelling onjuist is en mensen niet over onlesbare materiële verlangens beschikken – en het onderzoek naar de relatie tussen inkomen en geluk wekt de indruk dat dit niet altijd het geval is –, zouden ze wel eens te weinig uit kunnen geven om bedrijven aan te zetten om nieuwe banen te scheppen voor de arbeidskrachten die elders als gevolg van de stijgende arbeidsproductiviteit overbodig zijn geworden.⁶⁶

Op de tweede plaats onderkent deze volkswijsheid zelden de reikwijdte en het niet-aflatende karakter van het technologisch vervangingproces van arbeid. Het vindt continu binnen praktisch alle industriële plaats. Mensen die hun baan in de ene industriële tak kwijtraken, komen er doorgaans snel achter dat hun nieuwe baan in een andere tak nauwelijks een verlichting van hun gevoel van chronische economische onzekerheid met zich meebrengt. Tot voor kort bracht de dienstensector nog enige soelaas: de inkomens van caissières, restaurantmedewerkers en winkelbediendes lagen dan misschien niet erg hoog, maar in ieder geval nam de arbeidsproductiviteit in de dienstensector minder snel toe, en was het werk ruim voorhanden, zo niet een stuk zekerder. Maar nu vindt er ook binnen deze sector een snelle productiviteitsstijging plaats.⁶⁷ De veranderingen hebben we allemaal zelf kunnen constateren. Wanneer heb je voor het laatst een telefoniste in levende lijve aan de lijn gehad? Geautomatiseerde antwoordsystemen met geavanceerde spraakherkenningstechnologie hebben de meeste van deze arbeidskrachten overbodig gemaakt.

Ten derde gaat deze volkswijsheid er impliciet van uit dat de nieuwe banen die voor het overtollig geworden personeel beschikbaar komen, grofweg hetzelfde kennis- en vaardigheidsniveau vereisen als de oude, of dat deze krachten, wanneer de eisen hoger liggen, omgeschoold kunnen worden om aan die nieuwe eisen te voldoen. Maar naarmate de technologie in de geavanceerde economieën voortschrijdt, stijgt het aantal banen dat complexe, kennisintensieve vaardigheden met zich meebrengt, terwijl het werkaanbod van laaggeschoolde activiteiten afneemt.⁶⁸ Nieuwe productietechnologieën vervangen doorgaans eerst de relatief laaggeschoolde arbeidskrachten – omdat hun werkzaamheden gemakkelijker geautomatiseerd kunnen worden –, terwijl ze tot een sterk toegenomen vraag leiden naar mensen die over de technische expertise en de cognitieve vaardigheden beschikken om deze nieuwe technologieën te bedienen, te onderhouden en te repareren. Op kantoren heeft de informatieverwerkende technologie bijvoorbeeld menig secretaresse de das omgedaan, terwijl het hogere tempo en de toegenomen organisatorische en technische complexiteit van het werk tot een grote behoefte aan buitengewoon vakbekwame, hoogopgeleide administratieve medewerkers geleid heeft. In fabrieken hebben robots de lopendebandarbeiders vervangen. De nieuwe banen zijn dan voor de ingenieurs en technici die de robotsystemen ontwerpen en onderhouden. Maar niet iedereen kan voor dit soort werk omgeschoold worden; we kunnen niet allemaal computerprogrammeurs, financiële analisten of ontwerpers van robotsystemen zijn. En het aanbod van dit soort werk is hoe dan ook beperkt. Dus wordt een relatief klein deel van de arbeidskrachten, dat over de juiste

cognitieve vaardigheden beschikt om binnen de steeds geavanceerdere en kennisintensievere economie mee te komen, steeds beter beloond, terwijl de rest van de beroepsbevolking de strijd mag aangaan om de resterende laaggeschoolde banen die veel minder goed betalen.

Als onze materiële begeertes niet onlesbaar zijn, en als grote aantallen arbeidskrachten niet soepel naar hoger gekwalificeerd werk kunnen doorstromen, dan zal de beroepsbevolking na verloop van tijd verdeeld raken tussen enerzijds een slinkende, maar steeds rijkere elite van hyperdeskundige kenniswerkers die de gruwelijk productieve technologieën bezitten en bedienen en anderzijds de groeiende massa's door de technologie overbodig geworden arbeidskrachten die – met op zijn best ondergeschikte baantjes – niet genoeg vraag kunnen genereren om de overvloedige opbrengsten van de economie te consumeren.⁶⁹

Wat is de uitweg? Antwoord: constante economische groei. Groei creëert de nieuwe industrieën en de nieuwe banen die nodig zijn om de door de technologie overbodig geworden arbeidskrachten te absorberen. De Amerikaanse economie moet bijvoorbeeld elk jaar tussen de drie en de vijf procent groeien – en elke vijftien à twintig jaar in omvang verdubbelen – om er alleen al voor te zorgen dat de werkloosheid niet omhoog gaat.⁷⁰ En om deze groei te bewerkstelligen, moedigen onze leiders en bedrijven – uitgaand van de impliciete veronderstelling dat mensen tot onlesbare verlangens en immer hoger torende verwachtingen verleid kunnen worden – ons onophoudelijk aan ons als hyperconsumenten te gedragen.⁷¹ Met onze vaak maar al te bereidwillige en gretige instemming bestoken kooplui, creditcardbedrijven en banken ons met een spervuur aan advertenties (meestal om ons erop te attenderen dat we bij de burens achterop dreigen te raken), terwijl onze economische beleidsmakers ons doorlopend lekker maken met economische prikkels – zoals lage rentestanden en belastingverlagingen – om ons maar ongeremd aan het lenen en het kopen te krijgen. Ondanks het feit dat onze levens onder de prullaria dreigen te bezwijken, dat we allang een niveau van materiële overvloed bereikt hebben dat voor voorgaande generaties ondenkbaar was, en dat meer geld en bezittingen weinig aan ons geluk toevoegen, moeten we toch tot een slepende onvrede met ons levenslot gebracht worden.⁷²

In essentie ziet de logica waarop onze economieën steunen er als volgt uit: als we ontevreden zijn met wat we hebben, kopen we spullen; als we maar genoeg spullen kopen, groeit de economie; als de economie maar genoeg groeit, kunnen de door de technologie overbodig geworden arbeidskrachten nieuwe banen vinden; en als zij maar nieuwe banen vinden, is er genoeg economische vraag om de economie op volle toeren te laten draaien en ontwrichtende politieke onvrede te voorkomen.

De stabiliteit van het moderne kapitalisme – en in toenemende mate van de wereldeconomie als geheel – vereist een constante cultivering van materiële ontevredenheid; een oneindig aanzwellende persoonlijke consumptie; en de gestage economische groei die deze consumptie voortbrengt. Zonder economische groei zouden arme en rijke mensen in onze samenlevingen in een heftig conflict verwickeld raken dat enkel verliezers oplevert en zou de breder wordende kloof tussen deze groepen onze samenlevingen op den duur uiteen rijten.⁷³

Onze economische rol in deze cultuur van consumentisme is gereduceerd tot die van een wandelende materiële begeerte, die ervoor zorgt dat de consumptie van onze economische productie op niveau blijft.⁷⁴ Onze psychologische geestesgesteldheid is vergelijkbaar met die van een drugsverslaafde die hevig om een *shot* verlegen zit: behalve voor een kort moment na de aanschaf, maakt spullen kopen ons niet echt gelukkig. En toch blijven we het maar doen.⁷⁵

Waarom? Daar zijn talloze redenen voor.⁷⁶ Maar naar mijn mening is een van de meest centrale en vaakst genegeerde redenen dat het consumentisme ons helpt ons te verdoven tegen de angst die uit de leegte van ons bestaan voortkomt – een bestaan waar mede door het moderne kapitalisme en consumentisme alle betekenis uit weggezogen dreigt te worden. Nieuwe technologieën brengen constante economische aardverschuivingen met zich mee, wat bijvoorbeeld inhoudt dat iedere arbeidskracht in de Amerikaanse economie grofweg elke vier jaar van baan moet veranderen.⁷⁷ Deze slepende economische onzekerheid stookt de stress in onze levens op, terwijl de woelingen en de ongedurigheid van onze economie de samenleving als geheel versplinteren. Deze beide trends tasten het sociaal weefsel van wederzijdse zorg en vertrouwen aan die essentieel zijn voor ons geluk.⁷⁸ En dus vervangen we de essentiële onderlinge betrekkingen tussen mensen – het product van sterke gemeenschappen, gezinnen en vriendschappen – door het kortstondig genot van nieuw aangeschafte spullen. Ook vervangen we de bevrediging die uit intermenselijk contact voorkomt door een hyperstimulatie die mogelijk gemaakt wordt door een constant bezeten heen en weer gereis en een stortvloed aan informatie van de tv, internet en computerspellen. Deze verstrooiing zorgt voor een verdere fragmentatie van onze levens en onze sociale relaties. Ook ontnemt deze hyperstimulatie ons de ongestoorde periodes die we nodig hebben om van gerichte activiteiten te genieten die ons echt geluk verschaffen – van hobby's als schrijven, lezen, dansen, tuinieren, sporten, het bespelen van een instrument of het spelen met je kinderen. En omdat we chronisch ontevreden zijn, proberen we ons van onszelf af te leiden door nog meer spullen te kopen.⁷⁹

Psychologen houden ons voor dat de keerzijde van verslaving ontkenning is. Onze verslaving aan groei – en aan het verdovende consumen-tisme dat groei mogelijk maakt – kan alleen in stand gehouden worden als we de vaak negatieve effecten van groei ontkennen. En deze negatieve effecten zijn wel degelijk echt en kunnen ons op een diep persoonlijk niveau raken.⁸⁰ Met in rijke landen wellicht als gevolg dat de epidemie aan eetstoornissen als obesitas, anorexia en boulimie hand over hand toeneemt en depressies steeds vaker voorkomen. Door de almaar stijgen-de productiviteit van onze boerderijen en voedselproducenten is voedsel goedkoop en overvloedig aanwezig en dus bestookt de landbouwindust-rie ons met een spervuur aan advertenties en marketingtrucjes om ons zover te krijgen steeds maar meer van hun producten af te nemen.⁸¹ (Met het verbijsterende resultaat dat het aantal mensen met overgewicht in de wereld – ongeveer 1,2 miljard, vooral in rijke landen – nu praktisch even groot is als het aantal ondervoede mensen, praktisch allemaal in arme landen.) Paradoxaal genoeg heeft de constante cultivering door ad-verteerders van onze onvrede met wie we zijn, met hoe we eruit zien en met de positie die we in de samenleving innemen er tegelijkertijd ook toe geleid dat we in ons hoofd het beeld verinnerlijkt hebben dat slank het ideaal is, met voor veel mensen, en met name meisjes, verwoestende psychologische gevolgen.⁸²

Daarnaast bestaat nog het hieraan gerelateerde en meer algemene probleem van depressie. Afhankelijk van de definitie komt deze ziekte de laatste vijftig jaar drie tot tien keer vaker voor. In elke opeenvolgende generatie maakt een groter percentage van de bevolking op zijn minst één zware depressieve episode door en treft deze depressie mensen op steeds lagere leeftijd.⁸³ Onderzoekers hebben vele mogelijke verklarin-gen aangevoerd, maar zijn herhaaldelijk op eenzelfde cluster van fac-toren uitgekomen: de uitholling van de gemeenschap en het gezin, een economische cultuur die chronische onzekerheid en een extreem indi-vidualisme aanwakkert, onbereikbare schoonheidsnormen (vooral voor vrouwen) en een overweldigende overvloed aan consumentenkeuzes – want voor een verrassend groot aantal mensen blijkt een overmaat aan keuzemogelijkheden helemaal niet tot meer geluk te leiden, maar juist tot acute stress en het gevoel tekort te schieten.⁸⁴

Het groeigebod

Maar wacht even. De antiglobalisten, milieuactivisten en andere links an-gehauchten die de doorgeslagen koopdrift van rijke landen op de korrel

nemen, vergeten vaak dat economische groei voor een grote meerderheid van de wereldbevolking van vitaal belang is. Voor de grofweg vijf miljard mensen, die in landen leven met een jaarlijks bruto binnenlands product per hoofd van de bevolking van minder dan 13.000 dollar per jaar, bevordert economische groei het geluk wel degelijk. Voor de 2,7 miljard mensen die van minder dan twee dollar per dag moeten rondkomen, is groei bitter hard nodig om in de meest basale levensbehoeften te voorzien.

Een of andere vorm van kapitalisme is wellicht de beste manier om deze groei te bereiken – niemand is er tenminste nog in geslaagd een ander economisch systeem te ontwerpen dat zo snel zo'n verbijsterende welvaart kan creëren. Maar we mogen ons wel in alle redelijkheid afvragen of de nadelen waarmee de hedendaagse versie van het geglobaliseerde kapitalisme ons opzadelt niet te groot zijn.⁸⁵ Naarmate het moderne kapitalisme een steeds groter deel van de mensheid in haar invloedssfeer brengt, en naarmate het overal ter wereld steeds dieper in de levens van mensen doordringt, lijken de toch al ernstige problemen van instabiliteit en de inkomens kloof – problemen die, nog maar eens, gezamenlijk de vijfde tektonische spanning vormen en die de kans op ingrijpende sociale ontwrichting aanmerkelijk vergroten – alleen nog maar erger te worden.

Een goed etiket voor deze combinatie van economische krachten, prikkels en motivaties die ik in de voorgaande paragrafen beschreef, is het *gebod tot groei* – economische groei is geboden als we de sociale vrede willen bewaren. De stijgende productiviteit leidt tot een geleidelijke afname van een deel van het arbeidspotentieel dat nodig is om een bepaald productieniveau te halen – een proces dat als het vrijelijk zijn gang gaat zowel het inkomen van consumenten als de totale vraagzijde binnen een economie omlaag trekt. Sinds de jaren dertig zijn hele generaties economische beleidsmakers, met name de centrale bankiers, zich terdege bewust van de gevaren van onvoldoende vraag. De wrede les van de Grote Depressie heeft zich in hun denken geëts: een chronisch vraagtekort – en de afschrikwekkende deflatoire prijsontwikkeling die daaraan gepaard gaat – kan economieën verlammen, tot pijlsnel oplopende werkloosheid leiden en als een katalysator voor politiek extremisme fungeren. De Depressie leerde de beleidsmakers dat massawerkloosheid 'politiek en sociaal gezien tot licht ontvlambare situaties leidt' en nooit meer voor mag komen.⁸⁶

Dus zijn tegenwoordig ironisch genoeg zelfs de meest conservatieve economische beleidsmakers heimelijke pleitbezorgers van de vraag aanzwengelende belastingmaatregelen, publieke uitgaven en monetaire beleidsvoornemens die in de jaren dertig door de econoom John Maynard Keynes – de *bête noire* van de conservatieven – voorgesteld werden. Bij

de geringste economische tegenwind, snijden onze politici maar al te graag in de belastingen of pompen ze anderszins geld in de economie – om daarbij doorgaans en passant de begrotingstekorten tot enorme proporties op te jagen. Ondertussen zwengelen de centrale bankiers de consumptie aan door de rentestand laag te houden en sparen zo te ontmoedigen. Of dergelijke ingrepen de vraag ook op lange termijn hoog genoeg kunnen houden, is onduidelijk: in 2006 zien we symptomen dat onze rijke economieën en zelfs de mondiale economie als geheel – in verhouding tot het vraagniveau – te veel staalfabrieken, autofabrieken, boerderijen, luchtvaartmaatschappijen, hotels en tijdschriftuitgeverijen telt.⁸⁷

Maar zelfs als de pogingen om de consumptie aan te jagen voldoende vraag creëren, maken ze de instabiliteit vaak alleen maar erger. Wanneer de rentestand te lang te laag staat – en met name wanneer de inflatie onder controle lijkt – hebben mensen en bedrijven de neiging roekeloos veel te lenen om te investeren in fabrieken, technologieën en ander productief kapitaal (wat het probleem van een teveel aan productief kapitaal verder verergert) en om op een waardestijging van onroerend goed, aandelen en obligaties te speculeren. Het rendement op kapitaal daalt, en de waarde van aandelen stijgt ver boven een realistisch niveau uit. Dergelijke investerings- en aandelenzeepbellen spatten altijd uiteen, meestal wanneer de rentevoet plotseling stijgt (bijvoorbeeld omdat het begrotingstekort niet langer houdbaar is) en personen en bedrijven de afbetalingen van hun enorme schulden niet meer kunnen voldoen. Met als mogelijk resultaat: een economische krach die tot een zware kredietcrisis leidt, waarbij investeerders en speculanten zich uit de markten terugtrekken.⁸⁸

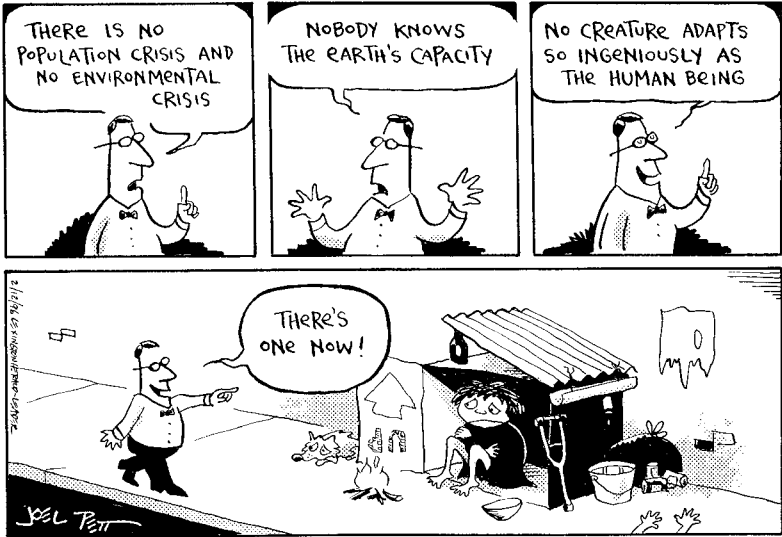
Het groeigebod resulteert ook anderszins in een meer instabiele economische ontwikkeling. Groei neigt tot een steeds nauwere verbondenheid tussen economieën, financiële instituties, bedrijven en investeerders. Omdat de economische beleidsmakers in zowel arme als rijke landen vaak van mening zijn dat het tot stand brengen van grotere, beter geïntegreerde markten bijdraagt aan het op niveau houden van de groei, ondertekenen ze vrijhandelsverdragen en roepen ze instituties als de Wereldhandelsorganisatie in het leven. Grotere markten, meer vrijhandel en investeringen en een efficiëntere mondiale economie genereren inderdaad enorme financiële voordelen, vooral voor rijke landen en voor de paar arme landen die zich in gestandaardiseerde productie hebben gespecialiseerd. Maar ze kunnen ook tot het soort van nauwe koppelingen tussen financiële netwerken leiden die er in het geval van een schok of crisis toe kunnen leiden dat paniek de hele wereldeconomie in zijn greep krijgt.

Wat betekent het groeigebod voor de mondiale inkomenskloof? Opnieuw zien we dat het de kloof op bepaalde manieren verbreedt. Omdat

de beleidsmakers in rijke landen er alles aan doen om een forse economische groei te handhaven, en omdat deze landen qua inkomen per hoofd van de bevolking zo'n enorme voorsprong hebben, is het voor arme landen bijzonder lastig – zelfs als ze op aanmerkelijk hogere groeicijfers kunnen bogen – een inhaalrace met rijke landen aan te gaan. Het moderne geglobaliseerde kapitalisme werkt in de hand dat landen die al enorm rijk zijn hun rijkdom tot in het oneindige steeds verder zullen uitbouwen. En een goed deel van deze enorme rijkdom wordt aangewend om vormen van binnenlandsbeleid als landbouwsubsidies te financieren dat tegelijkertijd de groei in arme landen belemmert.

Het groeigebod verscherpt niet enkel de instabiliteit en de inkomenskloof, maar botst ook vaker met een ander, steeds noodzakelijker gebod – dat van grondstoffenbesparing en milieubescherming.⁸⁹ Het groeigebod stuwt niet alleen onze niet-aflatende honger naar grondstoffen als olie steeds hoger op, het leidt er ook toe dat onze afvalproductie, waaronder koolstofdioxide, tot groteske proporties aanzwelt. Beleidsmakers en bedrijven smeken ons meer auto's, grotere huizen en exotischere vakanties te kopen – alles ten bate van de economie. In de jaren negentig was men in de Verenigde Staten helemaal in vervoering toen de Amerikaanse auto-industrie erin slaagde op grote schaal benzineslurpende SUV's aan de man te brengen, omdat de auto-industrie zowel een belangrijke steunpilaar van de binnenlandse economie als van de wereldeconomie als geheel is.

Menig pleitbezorger van de vrije markt schildert pogingen om op grondstoffen en energie te besparen als een soort van politiek correcte zelfverloochening af. Deze mensen geloven doorgaans dat we eindeloos door kunnen blijven groeien én tegelijkertijd op natuurlijke hulpbronnen kunnen bezuinigen én het milieu kunnen beschermen. Ze stellen vast dat rijkere landen op sommige terreinen minder vervuilend zijn geworden en benadrukken hoe groei steeds vaker door zoiets onstoffelijks als ideeën wordt voortgedreven; hoe concurrentie bedrijven aanmoedigt om kosten te verlagen door efficiënter met grondstoffen om te springen; en hoe we als gevolg daarvan steeds minder energie en grondstoffen – van olie tot staal – nodig hebben om een dollar BVP te produceren.⁹⁰ En dus slagen rijke landen er goeddeels in, zo stellen ze, om hun economieën van het verbruik van natuurlijke hulpbronnen 'los te koppelen', zodat ze het mondiale milieu steeds minder belasten.⁹¹ Als bewijs voeren ze de daling van de hoeveelheid energie op die nodig is om een dollar BVP te produceren: tussen 1980 en 2001 nam de 'energie-intensiteit' van de productie in de rijke landen van de wereld met een indrukwekkende 26 procent af.⁹²

Anderen opperen een zelfs nog ambitieuzere gedachtegang: ze stellen dat het gebod tot grondstoffenbesparing en milieubescherming volslagen onzin is. Er zijn simpel gesteld geen grenzen aan de groei, omdat we ons niet door zoiets als de fysieke realiteit hoeven te laten inperken. Dankzij de vrije markten en de moderne wetenschap kunnen rijke economieën steeds weer substituten ontwikkelen voor die cruciale natuurlijke hulpbronnen die schaars zijn. ‘Gestimuleerd door verstandige beleidsvorming zal het menselijk vernuft sneller nieuwe hulpmiddelen generen dan mensen ze op kunnen maken,’ aldus *The Economist*. ‘Mensen leren zweet door zand (in de vorm van microchips) te vervangen en benzinemotoren door brandstofcellen.’⁹³ En, zo voegt de conservatieve commentator Peter Huber daaraan toe: ‘Als we straks de laatste sequoia voor eetstokjes omhakken, de laatste blauwe vinvis tot sushi verwerken, dan zullen de extra monden die daarmee gevoed worden de menselijke hersenen voeden die al snel de manieren zullen vinden om walvispek met olestra en hout met plastic te vervangen. De mensheid zal zich in een wereldomspannende grafkelder van beton en computers prima weten te redden.’⁹⁴

Dit zijn misschien zeer uitgesproken meningen, maar daarmee zijn ze nog niet ongebruikelijk.⁹⁵ In de debatten met geologen over de conventionele olievoorziening of met milieudeskundigen over de gevaren van de klimaatverandering, reageren vooral economen meestal met de mededeling dat mensen, zolang je ze de juiste prikkels geeft, slim

genoeg zijn om zo ongeveer elk probleem dat op hun pad komt op te lossen. We zullen in het volgende hoofdstuk zien dat deze opvatting in toenemende mate onjuist is.

Maar zelfs de minder ambitieuze redeneringen van de vrijemarktapologeten zijn zwak: het mag dan waar zijn dat, naarmate landen welvarender worden en de bevolking zich meer om het zichtbare milieu begint te bekommeren, de uitstoot van sommige afvalproducten als zwaveldioxide en lood afneemt. Het mag ook nog waar zijn dat nieuwe technologieën ons helpen om meer uit minder te maken en om schaarse grondstoffen door relatief overvloedig voorkomende natuurlijke hulpbronnen te vervangen.⁹⁶ Maar algemeen genomen is er weinig bewijs voor een algehele ontkoppeling van economische productie en grondstoffenverbruik.⁹⁷ De effecten van toegenomen efficiëntieverbeteringen vallen in de meeste rijke landen weg tegen de economische groei, zodat het totaal van het grondstoffenverbruik en de afvalproductie al enkele tientallen jaren constant is gebleven, ook al zijn de zichtbare lucht- en watervervuiling minder geworden.⁹⁸ In veel rijke landen en met name in de Verenigde Staten zijn sommige vormen van grondstoffenverbruik en vervuiling juist omhoog geschoten.⁹⁹ Amerikanen gebruiken veel meer papier, plastic en aluminium dan voorheen.¹⁰⁰ En al die SUV's die tussen 1980 en 2004 gebouwd zijn en hielpen om de Amerikaanse economie drijvende te houden, hebben ook stevig bijgedragen om het Amerikaanse energieverbruik met ruim 27 procent en de CO₂-uitstoot met 24 procent op te stuwen.¹⁰¹

Zoals we al in hoofdstuk vier zagen, zitten er kritieke zwakke plekken in de veronderstelling dat het totaal van het grondstoffenverbruik en de afvalproductie kan dalen, terwijl onze economieën door blijven groeien. Daarvoor zou de efficiency namelijk sneller moeten toenemen dan onze economische groei. Maar we hebben in dit hoofdstuk gezien dat veel rijke landen *elk jaar* een groei van ten minste drie procent moeten realiseren om de werkloosheid binnen de perken te houden. En maar weinigen durven te beweren dat we zulke enorme efficiëntieverbeteringen van ons grondstoffenverbruik tot in het oneindige zullen kunnen realiseren.¹⁰²

Veel van de ogenschijnlijke ontkoppeling van economische activiteiten en grondstoffen- en energieverbruik is hoe dan ook een illusie. Onze economieën zijn dan misschien in de richting verschoven van industrieën die meer op ideeën zijn gebaseerd, maar dat is alleen maar omdat veel van onze grondstoffenintensieve industrieën ver buiten ons zicht naar landen als China en India verhuisd zijn, die hun goederen vervolgens weer naar ons terug exporteren.¹⁰³ Vooral door de toename van nieuwe exportgeoriënteerde industrieën nemen grondstoffenverbruik

en vervuiling in die landen juist hand over hand toe. Simpel gesteld helpt de economische globalisering in elk geval in de rijke landen de milieueffecten van het groeigebod te verbergen.¹⁰⁴ En ook al lijkt het dat informatietechnologieën, van computers tot internet, weinig grondstoffen verbruiken – informatie is per slot van rekening onstoffelijk – toch kunnen ze verbazingwekkende grondstoffenslurpers zijn. De productie en het gebruik van bijvoorbeeld een enkele 32 megabyte microchip van twee gram schrokt meer dan achthonderd keer zijn gewicht in chemicaliën en fossiele brandstoffen op.¹⁰⁵

Hoe graag we het tenslotte ook anders zouden zien, we kunnen niet aan de botsing tussen enerzijds het gebod op groei en anderzijds het gebod op grondstoffenbesparing en bescherming van het milieu ontkomen. Door onze efficiency te verbeteren, grondstoffen te besparen en de vervuiling op te ruimen, mogen we op zijn best hopen de angel een beetje uit het conflict te halen. Maar we zullen er bij lange na niet in slagen ze te verenigen. Dat is een fors probleem, omdat er geen tekenen zijn dat we onze voorliefde voor groei snel zullen opgeven. Ondertussen nadert ons energieverbruik de grenzen van de beschikbare energie en dreigt onze afvalproductie de veerkracht van de natuurlijke systemen van de aarde over een kritieke grens heen te jagen.

Benarde hoop

Het hedendaagse geglobaliseerde kapitalisme – dat de wereld nauw met elkaar verbonden heeft en de mensheid op de meest uiteenlopende plekken als nooit tevoren aan haar niet-aflatende energie heeft onderworpen – produceert een cocktail aan veranderingen en spanningen die samen een bijna perfect recept opleveren voor een wijdverspreide en zelfs gewelddadige rancune onder de armen van de wereld jegens de rijken. Omdat het kapitalisme materiële onvrede cultiveert, omdat we ons van nature met elkaar vergelijken en omdat deze vergelijkingen met het web en de tv zo makkelijk te maken zijn, zal een breder wordende inkomens- en kansenkloof enkel onmetelijke aantallen mensen tot een slepende onvrede met hun levenslot aanzetten.

Winnaars en verliezers leven inmiddels onontkoombaar boven op elkaar. Overal weet iedereen precies wie er aan de winnende en wie aan de verliezende hand is. Alle landen beconcurreren elkaar in een destructieve productiviteitsrace, terwijl overheden ernaar streven hun eigen land efficiënter, productiever en flexibeler te maken dan de andere. Omdat rijke landen deze race met talloze voordelen aangaan, maken de meeste

arme landen geen enkele kans de strijd ooit te winnen. En de allerarmste halen de startlijn niet eens. In Latijns-Amerika, het Midden-Oosten, Azië en landen ten zuiden van de Sahara in Afrika zijn hele samenlevingen, die tezamen miljarden inwoners tellen, aan de verliezende hand, waarvan sommige onherroepelijk. Erger nog is dat landen als Pakistan, die cruciaal zijn voor de geopolitieke stabiliteit, eveneens achterop raken. En zelfs in China en India zien we een snel breder wordende kloof tussen de minderheid van mensen die aan de economische *boom* deelneemt en de meerderheid, vooral boeren op het platteland, die nog steeds aan de zijlijn staat.

Tegelijkertijd hebben veel mensen in arme samenlevingen het gevoel dat hun plaatselijke cultuur en instituties door de westerse markten en cultuur verzwolgen worden. Bij elkaar genomen zijn dit ongelooflijk gevaarlijke trends. Als we een veerkrachtige en flexibele mondiale samenleving willen – en als we willen dat deze vreedzaam is – dan moeten alle burgers grofweg gelijke kansen krijgen om hun economische en politieke belangen na te streven, en moeten ze de mogelijkheid krijgen hun diversiteit binnen een gedeelde menselijke identiteit vorm te geven. Maar in plaats daarvan worden mensen met nog ongelijkere kansen en met nog schrijnendere verschillen in hun dagelijks bestaan opgezaald. Vergelijk bijvoorbeeld de dagelijkse ervaringen van een obligatiehandelaar in de Londense City – of zelfs van die van een willekeurige voorstadbewoner in Chicago – met die van een sloppenwijkbewoner in São Paulo of Karachi. Deze mensen hebben een wel heel smalle gemeenschappelijke basis, waarop ze een gedeelde identiteit – een denkbeeldige gemeenschap of een enkel verenigend gevoel van *wijheid* – kunnen bouwen die een gezamenlijk fundament kan vormen om onze meest serieuze, meest kritieke gemeenschappelijke problemen, van klimaatverandering tot de dreigende energie- en watertekorten, op te lossen.¹⁰⁶ Tegelijkertijd draagt het geglobaliseerde kapitalisme een onophoudelijke drang uit naar een gehomogeniseerde massacultuur van consumptisme. Het resultaat: net nu het dagelijks bestaan van mensen er zo totaal verschillend uitziet, en met zulke totaal ongelijke kansen – wellicht het meest verschillend en meest ongelijk in de geschiedenis van de mensheid –, moedigt onze mondiale, consumptiegerichte cultuur iedereen op aarde aan de wereld in termen van winnaars en verliezers te definiëren.

‘Overall lopen de verwachtingen op de mogelijkheden vooruit en is de hoop bekneld geraakt door wrok,’ schrijft de World Commission on the Social Dimension of Globalization.¹⁰⁷ Deze trends bedreigen ook de mensen in rijke landen, aldus de Britse econoom Robert Wade: ‘Groeiende ongelijkheid lijkt veel op de opwarming van de aarde,’ waarschuwt

hij. 'De gevolgen zijn diffuus en laten zich over lange tijd gevoelen, en er is altijd wel iets belangrijkers dat eerst aangepakt moet worden. De vraag is hoeveel onevenwichtiger de welvaartsspreiding over de wereld nog kan worden, voordat de politieke instabiliteit en de immigrantenstromen, die daar het gevolg van zijn, het punt bereikt hebben dat ze een directe bedreiging van het welzijn van de burgers in rijke landen en de stabiliteit van hun naties vormen.'¹⁰⁸